

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Jona Willem te Water (1740-1822). Historicus en theoloog tussen traditie en Verlichting

Mooij, J.D. de

Citation

Mooij, J. D. de. (2008, May 7). *Jona Willem te Water (1740-1822). Historicus en theoloog tussen traditie en Verlichting*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/12841>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/12841>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Jona Willem te Water (1740-1822)

© - Jack de Mooij - 2008

Produced by F&N Boekservice/Eigen Beheer

ISBN 978907867539 6

Jona Willem te Water (1740-1822)

Historicus en theoloog tussen traditie en Verlichting

Proefschrift
ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van de Rector Magnificus prof.mr. P.F. van der Heijden,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op woensdag 7 mei 2008
klokke 16:15 uur
door
Jacobus Daniël de Mooij
geboren te Leiden
in 1975

Promotiecommissie

Promotoren: Prof.dr. M.E.H.N. Mout
Prof.dr. E.G.E. van der Wall

Referent: Dr. J.W. Buisman

Overige leden: Prof.dr. E.O.G. Haitzma Mulier (emeritus hoogleraar
Universiteit van Amsterdam)
Prof.dr. J.S. Pollmann
Prof.dr. H. te Velde

Aan Jacobus Daniël de Mooij † en
Margaretha Johanna de Mooij-Blok

INHOUDSOPGAVE

Woord vooraf.....	9
Inleiding	11
1. Gereformeerd en tolerant. Student in Utrecht en predikant in Zeeland	15
1.1 Inleiding.....	15
1.2 Het gezin Te Water.....	15
1.3 Latijnse school te Vlissingen	21
1.4 Studie theologie in Utrecht.....	29
1.5 Beginjaren als predikant	40
1.6 Predikant te Vlissingen	48
1.7 Betwiste godsdienstvrijheid voor rooms-katholieken in Vlissingen.....	58
1.8 Van zoon van een arme dorpsdominee tot stadspredikant	79
2. Orangist en Wagenariaan. Historiografische publicaties	83
2.1 Inleiding.....	83
2.2 Voorbeelden en invloeden.....	84
2.3 Beschouwingen over de geschiedschrijving	91
2.4 In vaders voetspoor	96
2.5 De Vlissingse geschiedenis in breder perspectief.....	101
2.6 Politiek beladen geschiedschrijving	112
2.7 Liefde voor het vaderland, de godsdienst en de vrijheid	125
2.8 Receptie.....	135
2.9 Geschiedschrijver van vrijheid en voorzienigheid	138
3. Minzaam en ijverig. Deelname aan het genootschapsleven	141
3.1 Inleiding.....	141
3.2 Secretaris van het Zeeuwsch Genootschap	142
3.3 Bijdragen aan de <i>Verhandelingen</i> van het Zeeuwsch Genootschap	149
3.4 Van fysicotheologie tot fysionomie, van hunebedden tot boekdrukkunst.....	157
3.5 Voorzitter van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.....	167
3.6 Dirigerend lid van het Haagsche Genootschap	175
3.7 Genootschapsman in hart en nieren.....	184
4. Oprecht en voorzichtig. Theologische publicaties	187
4.1 Inleiding.....	187
4.2 De onmisbaarheid van kerkgeschiedenis.....	188
4.3 De verdediging tegen de nieuwe vijanden van het christendom	194
4.4 De benodigde eigenschappen van een theoloog	206
4.5 De uitleg en verkondiging van de Bijbelse boodschap.....	216
4.6 Receptie.....	230
4.7 Verdediger van een bestreden kerkelijke leer	232

5. Standvastig en gematigd. Hoogleraar te Middelburg en Leiden	235
5.1 Inleiding.....	235
5.2 Hoogleraar te Middelburg	235
5.3 De eerste jaren als hoogleraar te Leiden	239
5.4 Het hoogtepunt van de Leidse carrière.....	249
5.5 Behendig optreden in een problematische tijd.....	254
5.6 Een nieuwe structuur voor de Gereformeerde Kerk.....	273
5.7 Het einde	281
5.8 Een baken van rust in een woelige tijd	296
Slotbeschouwing	299
Bijlage I.....	303
Bijlage II	307
Geraadpleegde bronnen en literatuur	309
Gebruikte afkortingen	309
Archivalia.....	309
Geschriften van Jona Willem te Water.....	311
Overige gedrukte bronnen	314
Secundaire literatuur	319
Illustratieverantwoording.....	335
Summary	337
Persoonsnamenregister	343
Curriculum vitae	351

WOORD VOORAF

Bij het verschijnen van dit proefschrift wil ik graag een aantal mensen bedanken. In de eerste plaats denk ik daarbij aan de vele personeelsleden van de door mij geraadpleegde archieven en bibliotheken. Geduldig werden grote stapels boeken en archiefstukken aangedragen, vaak met een glimlach en dikwijls vergezeld van adviezen over ander mogelijk interessant materiaal. De bibliotheken van de Leidse Universiteit en van de Universiteit van Amsterdam alsmede de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen ben ik zeer erkentelijk voor het in deze uitgave mogen opnemen van afbeeldingen van stukken uit hun collecties, zonder dat daarvoor reproductierechtvergoeding in rekening werd gebracht. Mijn schoonouders wil ik graag bedanken voor het vol pension dat ik van hen in Grijskerke kreeg gedurende vele onderzoeksweken op Walcheren. Ten slotte gaat mijn dank uit naar Maarten, voor het geduldig luisteren naar ontwikkelende ideeën, nuttige tips op het digitale vlak en onophoudelijke steun.

INLEIDING

In 1823 verscheen postuum de autobiografie van Jona Willem te Water (1740-1822), de één jaar eerder overleden emeritus hoogleraar kerkgeschiedenis en godgeleerdheid aan de Leidse universiteit. Na de publicatie van dit *Levens-berigt*, een lijvig boek van 400 bladzijden, verscheen er amper meer iets over Te Water, afgezien van het gebruikelijke levensbericht in de *Handelingen* van Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde en van enkele lemmata in biografische lexica.¹ Zijn autobiografie heeft waarschijnlijk menigeen de lust ontnomen zich verder in de man te verdiepen. Een historicus die Te Waters *Levens-berigt* wel ter hand nam, om aan informatie te komen over Te Waters goede vriend Laurens Pieter van de Spiegel, kwam tot de conclusie dat Te Water ‘een zeer geleerd, ietwat naïef-ijdel man’ moest zijn geweest. Dat leidde hij af uit het feit ‘dat de man een uitvoerige autobiografie schreef’ waarin deze ‘met innige voldoening’ vaststelde ‘dat zijn voorgeslacht onberispelijk van gedrag is geweest en aanzienlijk boven-dien’.² Na zijn dood kon Te Water, met andere woorden, op weinig waardering rekenen. Zelfs een plekje in het straatnaamregister in Leiden zat er niet in. Die eer is hem alleen te beurt gevallen in Zaamslag, de plaats waar zijn leven in 1740 begon. In Leiden is hij hooguit nog voort blijven leven als echtgenoot van een hardhorende vrouw, die na de ontploffing van het kruitschip in 1807 aan hem gevraagd moet hebben ‘Zei u iets, Te Water?’.

Tijdgenoten van Te Water zouden zich over deze geringe aandacht voor hem verbaasd hebben. Zij kenden hem namelijk als een belangrijk historicus en theoloog, een invloedrijk man in de Gereformeerde Kerk en een vooraanstaand lid van diverse genootschappen. Hij werd in brede kring gewaardeerd. Een nadere studie van Te Water is dan ook op zijn plaats en niet alleen omdat hij zelf belangwekkend is. Zijn leven, zijn werk en de kringen waarin hij verkeerde, bieden een interessante kijk op de tijd waarin hij leefde. Aan die tijd kleefde lang het weinig vleiene negentiende-eeuwse beeld van ‘de pruikentijd’, een periode waarin op alle terreinen sprake zou zijn geweest van stagnatie, ook op cultureel gebied. Te Water heeft zich weliswaar nooit zonder een batterijpruik vertoond, maar dat hij in een saaie tijd leefde, die gespeend was van originaliteit, is met recht bestreden. Het onderzoek naar de periode waarin Te Water leefde, is in de tweede helft van de twintigste eeuw goed op gang gekomen en heeft de laatdun-

¹ M. Siegenbeek, ‘Aanspraak’, *Handelingen van de jaarlijksche vergadering van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leyden, gehouden den 30sten juny 1823* (hierna: *Handelingen MNL*), Leiden 1823, 1-35; BWN XX, 78-82; NNBW IV, 1438-1440, BLGNP II, 452-454; F. Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen, zijnde een vervolg op P. de la Ruë, Geletterd, staatkundig en heldhaftig Zeeland II*, Middelburg 1893, 929; B. Glasius, *Godgeleerd Nederland. Biographisch woordenboek van Nederlandsche godgeleerden III*, 's-Hertogenbosch 1856, 585-589.

² F. van Dijk, *Mr. Laurens Pieter van de Spiegel. Raad en burgemeester van Goes. De leerjaren van een staatsman*, Assen 1963, 123-124.

kende blik vervangen door het besef dat in deze periode belangrijke veranderingen in ons land plaats hadden en de basis voor het moderne Nederland is gelegd.³

Met name Te Waters werk als geleerde geeft een nadere ingang tot de historiografie en de theologie van zijn tijd. Over de vroegmoderne Nederlandse historiografie is nog geen overzichtswerk geschreven. Bovendien is in het onderzoek naar de geschiedschrijving de achttiende eeuw nog steeds tamelijk stiefmoederlijk bedeed. Haitsma Mulier heeft wel een eerste aanzet gegeven tot nadere studie van deze periode met een overzichtsartikel over de achttiende-eeuwse historiografie.⁴ Verder heeft Van Deursen aandacht besteed aan de achttiende-eeuwse stroming van de wijsgerige historiografie, terwijl Wessels de in zijn tijd zo gevierde historicus Jan Wagenaar met een dissertatie heeft vereerd.⁵ Te Water heeft tot nu toe in al het onderzoek nauwelijks aandacht ontvangen, hetgeen bevreemdt gezien het aantal publicaties dat hij op zijn naam heeft staan. Zestien publicaties van zijn hand zijn in het *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland* opgenomen.⁶ Hij was een groot bewonderaar van het werk en de methode van Wagenaar, maar ging desondanks geheel zijn eigen weg in de duiding van de geschiedenis.

Nadat de kerkhistoricus Sepp in de negentiende eeuw de theologie uit de tijd van Te Water had beschreven als één die gekenmerkt was door onbepaaldheid en halfheid, is deze lange tijd laatdunkend gezien.⁷ Gelukkig mogen de Verlichting en de achttiende-eeuwse christelijke theologie zich vanaf de jaren zeventig

³ Zie bijvoorbeeld: Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt, 1800. *Blauwdrukken voor een samenleving*, Den Haag 2001; N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900*, Amsterdam 2004; Jonathan Israel, *In strijd met Spinoza. Het failliet van de Nederlandse Verlichting (1670-1800)*, Amsterdam 2007. Al wat oudere overzichten van de historiografie van deze periode zijn: W.W. Mijnhardt, 'De geschiedschrijving over de ideeëngeschiedenis van de 17^e en 18^e-eeuwse Republiek', in: Dez. (red.), *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945*, Utrecht en Antwerpen 1983, 162-205; E.O.G. Haitsma Mulier, 'De geschiedschrijving over de Patriottentijd en de Bataafse tijd', in: Mijnhardt (red.), *Kantelend geschiedbeeld*, 206-227.

⁴ E.O.G. Haitsma Mulier, 'Between Humanism and Enlightenment: The Dutch writing of history', in: Margaret C. Jacob en Wijnand M. Mijnhardt (red.), *The Dutch Republic in the eighteenth century. Decline, Enlightenment and revolution*, Ithaca en Londen 1992, 170-187. Aan het onderwijs in de geschiedenis in deze periode werd aandacht besteed door Roelevink (Johanna Roelevink, *Gediteerd verleden. Het onderwijs in de algemene geschiedenis aan de universiteit te Utrecht, 1735-1839*, Amsterdam 1986 (diss. VU)).

⁵ A.Th. van Deursen, 'Wijsgerige geschiedschrijving in Nederland', in: J.A.L. Lancée (red.), *Mythe en werkelijkheid. Drie eeuwen vaderlandse geschiedbeoefening (1600-1900)*, Utrecht 1979, 103-120; L.H.M. Wessels, *Bron, waarheid en de verandering der tijden. Jan Wagenaar (1709-1773), een historiografische studie* (Hollandse historische reeks 27), Den Haag 1996 (diss. Nijmegen).

⁶ E.O.G. Haitsma Mulier en G.A.C. van der Lem (red.), *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland 1500-1800* (Bibliografische reeks van het Nederlands Historisch Genootschap 7), Den Haag 1990, 442-444.

⁷ Christiaan Sepp, *Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland, van 1787 tot 1858*, Leiden 1869³.

van de twintigste eeuw in een groeiende aandacht verheugen.⁸ De negatieve waardering van Sepp is verdwenen. Veel visies zijn ontvouwd over de Verlichting in de Republiek. De consensus is dat de Verlichting in ons land een eigen karakter had en over het algemeen, zeker in de tweede helft van de achttiende eeuw, veel gematigder was dan de radicale en meer antichristelijke Verlichting in Frankrijk. De Verlichting in de Republiek kan worden uitgesplitst in verlichtingen per geloofsrichting met als grootste stroom de protestantse variant. Sommigen wilden deze laatste zelfs bestempelen als christelijke of reformatorische Verlichting, maar het is de vraag of dit een gelukkige combinatie van termen is. In dat geval zou moeten worden aangegeven wat er precies christelijk of reformatorisch aan deze Verlichting was. Het lijkt hierom beter het christendom en de Verlichting te zien als twee onderscheiden grootheden die velen in hun denken combineerden. Aan de hand van Te Waters leven en werk kan op de verhouding tussen christendom en Verlichting in de Republiek nader licht geworpen worden. Te Water is altijd gezien als een vertegenwoordiger van de orthodoxe richting van het gereformeerde protestantisme, maar interessant is dat hij tegelijkertijd verlichte ideeën overnam.

De voor dit boek geraadpleegde bronnen zijn in de eerste plaats de publicaties van Jona Willem te Water. Afgezien van zijn autobiografie bestaan deze uit diverse studies, verhandelingen, gedrukte redes en artikelen. Een chronologisch overzicht van zijn publicaties is opgenomen in de lijst van geraadpleegde bronnen en literatuur. Verder zijn er diverse ongepubliceerde bronnen, te weten Te Waters album amicorum (een chronologische lijst van scribenten is in bijlage I opgenomen), dictaten van door hem verzorgde colleges, een verzameling theologische aantekeningen van zijn hand alsmede circa 950 brieven geschreven door of gericht aan Te Water. Het grootste deel van deze correspondentie bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek Leiden, de Zeeuwse Bibliotheek en het Museum Meermanno-Westreenianum. Tenslotte is geput uit vele archieven, onder andere van de lokale gereformeerde kerken die Te Water als predikant diende, van de classes waartoe hij behoorde, van de vele genootschappen waar hij deel van uitmaakte en van de Universiteit Leiden.

Dit boek is deels chronologisch, deels thematisch van opzet. 'Leven' en 'werken' zijn bij Te Water nauw met elkaar verbonden geweest.⁹ Beslissingen die hij nam en zijn opstelling in bepaalde kwesties hingen samen met de ideeën die hij in zijn werk naar voren bracht. In het eerste hoofdstuk wordt de aandacht gericht op Te Waters familieachtergrond, zijn opleiding aan de Latijnse school te Vlissingen en de Utrechtse universiteit, en zijn werkzaamheden als gereformeerd

⁸ Zie: Ernestine van der Wall, 'De Verlichting: christelijk of antichristelijk? Enkele twintigste-eeuwse visies', in: Jack de Mooij en Ineke Smit (red.), *Balans van een eeuw. Wendingen in de historiografie van het christendom 1901-2001*, Heerenveen 2002, 67-91, en de daar genoemde literatuur.

⁹ Zie ook: Catrien Santing, 'De biografie als genre in de wetenschapsgeschiedenis', *Gewina* 23 (2000) 6-14.

predikant in Zeeland. Dit hoofdstuk eindigt met het conflict rond de toestemming van de overheid om rooms-katholieken in Vlissingen toe te staan de mis in de stad op te dragen. Te Waters tolerante opstelling had voor hem ingrijpende gevolgen. In het tweede hoofdstuk wordt aan de hand van Te Waters historische publicaties besproken hoe hij tot deze tolerante opstelling was gekomen. In zijn werk speelde naast godsdienstvrijheid ook Gods voorzienigheid een grote rol. Tevens zal aandacht besteed worden aan Te Waters oranjegezindheid, zijn nauwgezette werkwijze en zijn inzet om zijn publicaties zoveel mogelijk op bronnen te baseren.

In het derde hoofdstuk worden Te Waters lidmaatschappen van diverse genootschappen besproken. Hierin was hij een typische achttiende-eeuwer. Hij had een zeer brede belangstelling. Hij schreef enkele verhandelingen voor deze genootschappen en beoordeelde de inzendingen van anderen. Met name zal aandacht geschonken worden aan de genootschappen waarin hij lange tijd een bestuursfunctie had: het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde en het Haagsche Genootschap. Dit laatste genootschap zette zich in om het christelijk geloof te verdedigen tegen achttiende-eeuwse bestrijders. Aan deze bestrijders en de argumenten die Te Water tegen hun kritiek inbracht, is het vierde hoofdstuk gewijd. Hierin zal Te Waters apologetiek voor het voetlicht gebracht worden en aangegeven worden hoe hij de gereformeerde theologie weerbaar wilde maken tegen de aanvallen die zij te verduren had van neologen. Wat was traditioneel in zijn theologie en wat was nieuw?

Tenslotte zal in het laatste hoofdstuk de aandacht gericht worden op Te Waters academische carrière, die in 1779 begon. Zijn hoogleraarschap in Leiden viel samen met ingrijpende politieke veranderingen in ons land. Hoe reageerde hij op deze wijziging en hoe wist hij zich in elke nieuwe politieke constellatie als orangist staande te houden? Daarnaast komt zijn belangrijk kerkelijk commissiewerk in deze periode aan de orde, waarbij hij in opdracht van de overheid nadacht over een nieuwe structuur van de Gereformeerde Kerk. Het boek eindigt met zijn emeritaat in 1815, dat voor hem een zeer wrange bijsmaak zou hebben, en zijn voortgaande werkzaamheden tot aan zijn overlijden in 1822.